

Тетяна Шестопалова

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА ТА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ В НАУКОВИХ СЕНСАХ ТА ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПЕРСПЕКТИВАХ

У статті розглянуто теоретичні аспекти феномена літературної критики, функціонування концепту «літературна критика» в українському академічному літературознавстві й поставлено питання про створення сучасної історіографії української літературної критики. Автор наголошує, що написання сучасної історії української літературної критики має бути погоджене з актуальною методологічною матрицею гуманітаристики та її концептосферою, адже саме так можна досягти продуктивності вивчення української літературно-критичної діахронії.

Ключові слова: літературна критика, теоретична історія літературної критики, історіографія, методологія літературної критики.

Літературна критика є поняттям, умовно кажучи, «невимушеного застосування». Етимологічний стрижень – судження, судити щось – дає змогу залучати його до найрізноманітніших, часом протилежних змістових модусів, розуміти критику як мистецтво (О. Вайльд, Ф.В. Шеллінг, Ф. Шлегель), науку (Л. Білецький, О. Бушмін, О. Галич, В. Романовський), вид публіцистики чи журналістики (Ю. Борев). Розташування літературної критики між наукою, художньою практикою, соціальною діяльністю та громадянськими вимогами (М. Бернштейн) й винесення її у сферу комунікативно-прагматичного мислення (В. Брюховецький) мало на меті максимально специфікувати літературну критику. Водночас саме такий стан речей показує, що розуміння критики неможливе без усвідомлення її розмаїтих зв'язків з іншими галузями духовно-практичної діяльності людини. Р. Гром'як підсумував: «...критика – найширше за обсягом поняття, що передає сутність аналітико-синтетичного розгляду будь-яких об'єктивних явищ чи суб'єктивних картин...» [3, 7]. Особливістю літературної критики, на думку вченого, є те, що, «залишившись у своєрідному вигляді як компонент художнього твору, самооцінка задуму автора, оцінний аспект мистецтва є об'єктом уваги, предметом діяльності інших (виділення наше. – Т.Ш.) людей, не авторів даного твору» [3, 7]. Літературна критика – це виявлення в мистецькому творі феномена сучасності шляхом осмислення її актуальних смислів та універсальї, побачених у цьому творі. Ці смисли можуть бути зумовлені практикою життя, становити відображення ідеологічного статусу суспільства, його демократичної, чи, навпаки, тоталітарної стратегії, занурення в певну культурну традицію чи рішучого поривання з нею.

А. Компаньйон, розмежовуючи літературну критику й історію літератури, зазначив: «Літературною критикою я називаю такий дискурс творів літератури, де наголос припадає на досвід їх

читання, де описується, інтерпретується й оцінюється смисл та ефект цих творів для читача хоча й компетентного, проте необов'язково вченого чи професіонала. Критика поціновує, робить присуд, своїм знаряддям вона має симпатію (або антипатію), тожсамість, самопроекцію, ідеальним місцем для неї є не університет, а салон (що зараз перевтілюється в періодик)¹; її первісною формою є світська бесіда» [10, 24]. Отже, літературна критика важлива тим, що з усіх різновидів літературного знання вона єдина зосереджується на конкретному художньому творі з метою його осмислення та оцінки.

В Україні на тлі активного використання й засвоєння західноєвропейського та американського досвіду в галузі літературознавчих підходів, методологій, понятійного апарату поняття «літературна критика» набуло дифузного характеру. Він зумовлений і попередньою внутрішньою традицією застосування терміна, і апропріацією тенденцій, що сформувалися за межами України. Ілюстративною щодо цієї ситуації є стаття «Літературна критика» в найповнішій на сьогодні вітчизняній «Літературознавчій енциклопедії», де серед іншомовних відповідників названо й англо-американський термін «literary criticism», який, як відомо, позначає науково зорієнтований розгляд літератури [1, 31]. Зміст статті, з одного боку, вказує на багатозначність поняття («різновид літературознавства, що трактується як галузь наукового пізнання художньої дійсності», «публіцистика, що ґрунтується на літературному матеріалі», «синтез різних способів аналітичної діяльності» [13, 569]), з другого – акцентує наукову прикмету літературної критики: «Наукова

¹ Ю. Лаврінко писав: «Хронологічно в розвитку культури критика приходить, мабуть, останньою, наче плід літературного і мистецького вихвіту нації. Однею з передумов критики є наявність утримуваних на культурному рівні журналів, що плекають критику не місяцями й роками, а багатьма десятиріччями...» [12, 7].

дисципліна використовує набутки близьких до неї теорії та історії літератури, однак має відмінні завдання. Вона, спираючись на естетичний критерій, постійно перекладаючи металогічну мову на логічну, покликана виявляти нове літературне явище, оцінювати його роль у контексті еволюції письменства, відповідних канонічних домагань, новаторства, очікувань читача, віднаходження вірогідних перспективних ліній або глухих кутів мистецького руху» [13, 569]. Обґрунтування наукового й творчого індивідуального підходу до літературної критики оформлюється і в працях М. Зельдовича [7; 8].

Постає питання: чи повністю задовольняє тут і тепер пульсуюча («жива») критична думка сучасні потреби й парадигми наукового мислення? Загальновідомо, що саме діахронічна оптика дає змогу переконливо описати отриманий нині науковий результат, увести його в актуальну систему знань, встановити його значення й питому вагу. В останнє ж десятиліття історія української літературної критики на тлі теоретичних та синхронічно-прикладних розробок відійшла на другий план.

Так, дослідницький інтерес, що раніше утримувала на собі наукова історіографія української літературної критики, змістився на більш звичну й «респектабельну» історіографію літературознавства. Цю ситуацію ілюструє «Історія українського літературознавства і критики» М.К. Наєнка [14], позиції змісту якої вказують на «експансію» «чистою наукою» (сам термін «літературознавство» ніби автоматично захоплює собою разом і знання *про* літературу, і знання *літератури*) літературної критики як тільки *потенційно* наукового й синкретичного предмета.

І все ж вивчення попередніх критичних набуток лишається актуальним способом визначення й вивчення статусу літературної критики, її гносеологічної й соціально-культурної ролі, репрезентативності в парадигмі гуманітарного знання.

Метою цієї статті є поставити питання про необхідність сучасної наукової історіографії літературно-критичної думки в Україні та її методологічний аспект. Комплексно враховувати синхронію й діахронію літературної критики радив ще М. Зельдович: «Включення минулого досвіду до фондів сучасної критики є доречним з огляду на те, що в критиці нові завоювання далеко не завжди і не в усьому відмінюють попередні, їхню живу роль у наступному русі критичної думки» [7, 9]. Історіографічні наголоси імпліцитно присутні у висловлюванні Н. Кузякіної про культуротворчу перспективу літературної критики: «Завдання критики – час від часу зрушувати пласти усталених уявлень, щоб на зламі їх по-новому відкривалася діалектика явищ і відтворювався складний взаємозв'язок у вічно живому потоці мистецтва» [11, 9].

Така праця актуальна в теоретико-методологічній перспективі тим більше, що в українському філологічному дискурсі від І. Франка існує й такий погляд на літературну критику, що надає їй істотні переваги стосовно літературознавства як науки. Проникливий літературознавець і талановитий літературний критик В. Моренець з цього питання висловився так: «Ми якось зрослися із думкою, що критика – це щось газетно-журнальне, принагідне, а ось літературознавство – це висока академічна думка. Насправді все навпаки. Літературознавство – це доестетичне й інтросуб'єктивне пізнання літературного твору, яке саме тому, що є відносно неглибоким, може претендувати на об'єктивність і мати хоч і вимірний (порівняно з художньою невимірністю самого твору), але в сенсі об'єктивності – науковий сенс. Тоді як критична думка є власне "естетичним і моносуб'єктивним" пізнанням художнього твору, незрівнянно глибшим, але в силу неминучої суб'єктивності таким, яке не претендує і за визначенням не може претендувати на статус "наукового знання"» [15, 8].

Академічна історіографія української літературної критики представлена колективною монографією «Історія української літературної критики (дожовтневий період)» [9], навчально-методичною студією Р. Гром'яка «Історія української...» [3], уже згаданою монографією М. Наєнка. Написана на схилку радянської доби, монографія «Історія української літературної критики (дожовтневий період)» відбиває монометодологічну та тенденційну практику радянської гуманітаристики, а водночас і сьогодні залишається найповнішою й найсумліннішою студією критичного складника українського літературного процесу XIX ст. Посібник Р. Гром'яка «Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX століття)» переслідував переважно дидактичну мету, що й зумовило його структуру та спосіб викладу, але саме він містить спробу запропонувати елементи нової дослідницької моделі для знань з історії української літературної критики. Існування двох історіографічних праць, присвячених переважно XIX ст., виглядає цілком умотивованим з огляду на потужну ідеологічну роль, що відводилася літературній критиці від часів народництва й протягом усієї радянської доби.

Те, що осягнення літературно-критичної динаміки XX ст. – незрівнянно багатшого, складнішого, контраверсивнішого в цьому відношенні за XIX – здійснюється в науковій матриці літературознавства єдиним, хоч і авторитетним дослідником [14], доводить, що літературна критика, скоротивши соціокультурні вектори свого впливу в пострадянську добу [16], не вписалася в глобальний науково-гуманітарний контекст сьогодення й поки що не виробила для своєї історії відповідну «дисциплінарну матрицю» (Т. Кун).

Теоретичних спроб представити цю проблему й запропонувати шляхи її розв'язання було зроблено небагато. З огляду на обсяг статті зупинюся на одному промовистому епізоді. М. Зельдович у 1991 р. надрукував роботу «Теоретична історія літературної критики як літературознавча дисципліна» [8], де поставив завдання створити теоретичну історію літературної критики. На думку автора, вона є імпульсом для подальшого методологічно усвідомленого дослідження в названій царині. Теоретичній історії критики властивий синтез теорії й історії на якісно новому рівні існування критичних фактів. При цьому теоретичні категорії (метод критики, критерії оцінювання художності, теорія критики, модель критичного твору, жанри критики й багато іншого) не лише орієнтують дослідження, а збагачують його предмет, посилюючи увагу до властивих сутностей і творчих проблем літературної критики. Поява цієї роботи виглядає симптоматичною. З одного боку, вона означила собою момент внутрішнього усвідомлення кризи радянської методології літератури й літературознавства, що й створювало необхідність шукати нових шляхів представлення історії літературної критики. З другого боку, постановка новаторських, складних синтетичних питань теорії й історії літературної критики харківським вченим, який незмінно займався теорією реалізму, літературно-естетичною спадщиною класиків марксизму-ленінізму, російських революційних демократів, виглядає радше інтуїтивним осяянням гуманітарія¹, ніж свідомо розробленою теоретичною стратегією історіографії літературної критики.

На тлі сучасної теоретико-методологічної відкритості й багатих фактографічних здобутків у галузі літератури питання про історію вітчизняної літературної критики знову виходить на порядок денний. І тут дивовижно своєчасно починає звучати одна з підсумкових тез названої праці харківського дослідника історії російської критики. У ній він передбачив «особливий характер», «новий зміст і якість історизму», що й указуватиме на «результуючі», концептуальні властивості нової дисципліни – теоретичної історії критики [8, 104].

З огляду на теперішнє зменшення інтересу до написання історії (історій) української літературної критики, може, й рано говорити

про теоретичну концептуалізацію останньої, але віднайти адекватні сучасним засадам гуманітаристики опції історизму, у межах яких літературно-критична діяльність буде задовільно потрактована, вже на часі. На особну щодо теорії та історії літератури дисциплінарну предметність літературної критики, яка, проте, відповідає загальній методологічній настанові гуманітарного мислення, звернув увагу ще на початку 1960-х років Р. Велек у тепер уже класичній праці «Концепти критицизму» [17]. На його думку, метою критики є «інтелектуальне пізнання» (когніція). Вона не творить уявний образний світ, такий як світ музики чи поезії. Навпаки, критика формує *концептуальне* знання або цілі такого знання [17, 2–5]. Окреслити це останнє є одним із головних завдань історіографії української літературної критики.

У своїй основі модель такої історії, вочевидь, може бути адаптована з сучасної методології історичного знання, безпосередньо пов'язаної з сучасною методологією гуманітаристики. Як відзначила Габріель М. Шпігель, теоретико-методологічна база сучасної гуманітаристики поволі позбувається впливів постструктуралізму й постмодернізму. Натомість спільний простір досліджень витворюється у «прагненні втечі від зацікавленень мовою та дискурсом і відновлення зв'язку з минулим як таким» [6, 181]. На перший план виходять проблеми постколоніалізму й транснаціоналізму, імперії, космополітизму, «здетериторіалізованого суб'єкта» й діаспори та багато інших з тих, що мають дотичність до багатьох гуманітарних царин одразу й ніколи задовільно не розв'язуються засобами однієї з них. Літературна критика та її історія, вочевидь, мають бути побачені й сприйняті в сукупності життєзабезпечуючих питань теперішнього людства й у світлі певної універсальної проблематики й теорії гуманітаристики. Умовно кажучи, йдеться про екологічний (у широкому сенсі цього слова) статус історіографії літературної критики, який постає на прийнятті того, що «усе є пов'язаним з усім» [6, 171]. Наші «історії» літературної критики зібрали колосальний фактаж, підпорядкувавши його меті відновити дійсний перебіг подій, дискусій, критичних позицій тощо. Водночас і тепер залишаються малодослідженими чи недослідженими цілі відрізки літературної діяльності, явища, події, документи, глибоке й контекстуальне осмислення яких здатне посутньо переформатувати теперішні уявлення про український літературний процес та літературно-критичну свідомість. Причому історіографічні результати тут залежатимуть і від джерельних даних, і від самих дослідників, здатних мислити в актуальному теоретико-методологічному й аналітичному ключі. Як випливає з ідей авторитетного європейського методолога історичного

¹ На користь цього свідчить і особлива риторика висновку М. Зельдовича (цитую мовою публікації. – Т.Ш.): «Конечно, самым убедительным доказательством творческих возможностей теоретической истории критики было бы построение ее хотя бы применительно к отдельному более или менее законченному периоду. Но даже если полагать, что для построения теоретической истории критики ныне «наработано» не все необходимое, сам замысел – пусть только пунктирно намеченный – труда такого типа по-своему продуктивен для уточнения общих перспектив дальнейших исследований...» [8, 105].

знання, «джерельна інформація має тим більшу здатність "говорити" або "свідчити", чим більш різномірні питання ставитиме дослідник... А це, у свою чергу, вимагає всебічного позаджерельного аналізу й роботи історичного мислення» [2, 21].

Непохопними для ока історії критичного складника українського літературного процесу залишаються наслідки геноциду українців на початку 1930-х років, що спричинив національну катастрофу аж ніяк не менших масштабів, ніж відома на весь світ Чорнобильська. Ця остання завдяки блискучим і глибоко новаторським студіям Т. Гундорової [4; 5] увійшла до концептосфери української літературно-критичної свідомості, події ж страшного голоду ще чекають на виважений аналіз гуманітаріїв-літературознавців по вектору його впливу на літературно-критичну свідомість нації. Ще досить обмеженими є наші знання про літературно-критичні здобутки української еміграції та діаспори, не розроблено якісного сполучення українських еміграційно-діаспорних та автохтонних критичних рефлексій українського літературного процесу. Складним і копітким, але надзвичайно важливим для відтворення «тканини» історії літературно-критичної думки 1960–1980-х років є відстеження її динаміки в газетно-журнальних публікаціях. Так, вочевидь, може виглядати «інтервенція в суть життя» [6, 156] стосовно історії української літературно-критичної думки ХХ ст.

Ще один шар принципових питань створення літературно-критичної історіографії пов'язаний із метафоризацією явищ минулого, що призводить до затирання сутнісних ознак окремої ситуації чи предмета, до характеристики якого застосовується певна історіографічна метафора. Приміром, однією з поширених метафор, якою оперують дослідники критичної динаміки українського літературного процесу, є *літературна дискусія*. Інерцію її застосування в історіографічному

епізоді «літературна дискусія 1873–1878 років» свого часу зламав Р. Гром'як, розглянувши сукупність політичних, соціокультурних та літературних подій в Україні 1870-х років [3, 108–116]. Проте обсяг роботи в цьому напрямку вимагає професійних зусиль не одного дослідника.

Загалом же на фахівців, що переймаються проблемою сучасної історіографії української літературно-критичної думки чекає комплексна й надзвичайно складна праця, що базуватиметься на усвідомленні й критичному сприйнятті сучасної теоретико-методологічної матриці гуманітаристики та її контраверсій, на врахуванні інтердисциплінарного простору здобування гуманітарного знання та його когнітивній сутності, на доброму знанні національних історії, культури, літератури, соціології та їхніх джерельних даних, зрештою, на ясному розумінні того, що концепти критичного мислення імплікують метафоричну властивість, розуміння якої дає змогу досліднику позбуватися стереотипних характеристик та оцінок і моделювати актуальні культурні сенси. Приміром, інтуїтивно схоплені Ю. Лавріненком у «Розстріляному Відродженні» есенційні контури мистецького таланту М. Рильського чи П. Тичини можуть викликати масу уточнень, заперечень, альтернативних визначень, проте їхня смислова динаміка створює безумовний ґрунт для широкого наукового розмислу.

У підсумку я солідаризуюся з тезою, що історіографія (зокрема літературної критики) «постає змісти для актуальної культурної комунікації. Усенсовлення культурних феноменів береться з минулого культури. Наявні уявлення про явища засновуються на спадщині минулого. Усвідомлення сенсів, встановлених у минулому, започатковує діалог про сенси сучасності. Це усвідомлення, своєю чергою, очікує від історичного мислення відповідей на питання, що походять з уявлень актуального культурного ладу» [2, 271].

ДЖЕРЕЛА

1. Брюховецький В. Специфіка та функції літературно-критичної діяльності / В.С. Брюховецький. – К. : Наук. думка, 1986. – 171 с.
2. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постанова неklasичної історіографії. Про історичне мислення : [моногр.] / В. Вжосек ; наук. ред. А. Киридон, С. Троян, В. Склокін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 296 с.
3. Гром'як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця ХІХ століття) : [посіб. для студ. гуманітар. ф-тів вищ. навч. закл.] / Р. Гром'як. – Т. : Підручники & посібники, 1999. – 224 с.
4. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми : статті та есеї / Т. Гундорова. – К. : Грані-Т, 2013. – 548 с.
5. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2005. – 264 с.
6. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: Дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська ; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
7. Зельдович М.Г. В поисках закономерностей: о литературной критике и путях ее изучения / М.Г. Зельдович. – Х. : Изд-во при ХГУ, 1989. – 160 с.

8. Зельдович М.Г. Теоретическая история литературной критики как литературоведческая дисциплина / М.Г. Зельдович // Филологические науки. – 1991. – № 5. – С. 101–105.
9. Історія української літературної критики (дожовтневий період) / кол. авт.: М.Д. Бернштейн, Н.Л. Калениченко та ін. ; наук. ред. П.М. Федченко. – К. : Наук. думка, 1988. – 451 с.
10. Компаньон А. Демон теории. Литература и здравый смысл / А. Компаньон ; [пер. с фр. С. Зенкина]. – М. : Изд-во Сабашниковых, 2001. – 336 с.
11. Кузякіна Н. Траєкторії долі / Н. Кузякіна. – К. : Темпора, 2010. – 640 с.
12. Лаврінєнко Ю. Зруб і парости / Ю. Лаврінєнко. – [Б.м.] : Сучасність, 1971. – 331 с.
13. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад. Ю.І. Ковалів]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – Т. 1. – 608 с.
14. Наєнко М.К. Історія українського літературознавства і критики / М.К. Наєнко. – К. : ТОВ ВЦ «Академія», 2010. – 520 с.
15. Слово, яке тебе обирає : зб. на пошану професора Володимира Морєнця. До 60-річчя від дня народження / упоряд. В. Панченко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – 392 с.
16. Фізер І. Критика літературна / І. Фізер // Сучасність. – 2000. – № 9. – С. 86–93.
17. Wellek R. Concepts of criticism / Ed. by Stephen G. Nichols. – New Haven and London : Yale University Press, 1976. – 403 p.

В статье рассмотрены теоретические аспекты феномена литературной критики, функционирование концепта «литературная критика» в украинском академическом литературоведении, а также затронут вопрос создания современной историографии украинской литературной критики. Автор подчеркивает, что написание истории украинской литературной критики должно быть согласовано с актуальной методологической матрицей гуманитаристики и ее концептосферой, ведь именно так можно достичь продуктивности изучения украинской литературно-критической диахронии.

Ключевые слова: *литературная критика, теоретическая история литературной критики, историография, методология литературной критики.*

The article deals with theoretical aspects of the phenomenon of literary criticism, the operation of concept of “literary criticism” in the Ukrainian academic theory of literature, and also raises the question of the creation of modern Ukrainian historiography of literary criticism. The author emphasizes that writing the history of Ukrainian literary criticism should be coordinated with modern methodological paradigm of the humanities and sphere of its concepts because only in this way the efficiency of studying of Ukrainian literary criticism diachrony can be reached.

Key words: *literary criticism, theoretical history of literary criticism, historiography, methodology of literary criticism.*